

Rousseaus « Contrat Social » en de geboorte der Nederlandse Democratie

door

Dr. W. GOBBERS
lid der Maatschappij

Bij het opstellen van dit referaat is bij ons af en toe de vrees gerezen, dat de zuiver literair-geïnteresseerde er zo weinig vertrouwd klanke in zou terugvinden, dat hij zich geneigd zou kunnen voelen de vraag te stellen of het in het kader van deze literairhistorische sekte wel thuishoort. Nochtans, wie zich met een veelzijdige figuur als Rousseau bezighoudt, en trouwens met de 18de eeuw in het algemeen, komt alras tot het besef, dat het verschijnsel literatuur onmogelijk te isoleren is uit het totale cultuurgebeuren, dat het niet kan gescheiden worden van andere disciplines, zoals de filozofie, de sociologie, ja zelfs de politiek — om er slechts enkele te noemen — en dat precies daarom literatuurgeschiedenis niet anders kan zijn dan cultuurgeschiedenis in de ruimste zin van het woord. Zo hebben we ons verplicht gezien, bij het onderzoek naar Rousseaus nawerking in het Nederland van het einde der 18de en het begin der 19de eeuw, behalve de belletrise, de wijsbegeerte, de pedagogiek en de teologie, ook uitvoerig de politieke en staatsrechtelijke geschiedenis te betrekken. Het weze ons toegelaten hier bondig onze resultaten mede te delen, voor zover ze dit laatste — en zeker niet onbelangrijkste — aspekt van Rousseaus invloed betreffen, de invloed dus die hij op het staatkundige leven van het toenmalige Nederland zou uitgeoefend hebben¹.

We weten hoe Jean-Jacques Rousseau, de originele en geniale zoon van een Geneefse horlogemaker, in de zestiger jaren der 18de eeuw het intellektuele publiek verbluft heeft met een reeks van niet minder dan sensationele werken, waarin hij de wereld op een ongemeen welsprekende wijze kond deed van zijn vooruitstrevende theorieën. Deze merkwaardige combinatie van briljante, meeslepende stijl en gewaagd revolutionaire denkbelden, wonder-

(1) De uitgebreidheid en de veelzijdigheid van het behandelde onderwerp noopten ons hier tot uiterste beknoptheid. In dit referaat konden we enkel maar de grote lijnen aanwijzen van de uitvoerige studie die we maakten en die we later in extenso hopen te publiceren. In volgende aantekeningen gelieve de lezer enige aanvullende details te vinden, alsmede verwijzingen naar bronnen en gespecialiseerde literatuur.

wel beantwoordend aan de verzuchtingen van zijn tijd, was oorzaak van een haast weergaloos sukses. Zijn boeken verwekten haast keer op keer stormen van entoesiasme en ook van verontwaardiging in binnen- en buitenland. Het kan dan ook zeker niet in onze bedoeling liggen het belang te onderschatten dat Rousseau gehad heeft voor de vernieuwing die het geestesleven van het einde der eeuw kenmerkte. Niettemin beseffen we het gevaarlijke van de al te weinig genuanceerde veralgemeningen waaraan vele werken van historische syntese zich te buiten gaan. Door het verwaarlozen van details, het over het hoofd zien van nuances trekken deze — veelal ongewild trouwens — het objektieve beeld der werkelijkheid scheef en werken dus misleidend op de lezer. Weinig namen werden — en worden — willekeuriger gebruikt en zelfs misbruikt dan die van Rousseau, wanneer het erom gaat revolutionaire bewegingen, op welk plan ook, te verklaren: moeten we sommige handboeken geloven, dan zou de man van Genève o.m. verantwoordelijk zijn voor zowat alle staatkundige en sociale omwentelingen die sinds het einde der 18de eeuw het aanzien van de westerse wereld veranderden, de opkomst van het socialisme en kommunisme daarvan niet uitgesloten. Die politieke invloed van Rousseau tot zijn werkelijke historische proporties herleiden, meer bepaald dan voor wat de democratische stromingen betreft, die Nederland, analoog met het buitenland, op het einde der 18de eeuw kende, moesten we ons dan ook tot taak stellen.

Vooraf lijkt het ons nuttig enkele punten van algemenere aard duidelijk in het licht te stellen. Allereerst: welk is in feite die fameuze staatsleer geweest die Jean-Jacques Rousseau in zijn werken heeft uiteengezet? Het zuiverst geformuleerd vinden we ze terug in zijn *Contrat Social* van 1762, een boek dat door de schrijver zelf nochtans slechts als een fragmentarisch geschrift zonder veel belang werd beschouwd. Hij toont daarin hoe de primitieve mensen zich, op een bepaald moment van hun evolutie, gedreven door de behoefte hun meer en meer bedreigd bestaan te vrijwaren, aaneengesloten hebben tot een burgerlijke maatschappij. Grondslag daarvan was een vrijwillig aanvaarde konventie, een zg. maatschappelijk verdrag of « *contrat social* », waardoor de totale individualiteit van de leden opgelost werd in de gemeenschap en hun natuurlijke vrijheid vervangen door onderworpenheid aan de wetten. Aldus ontstond de soevereine Staat, theoretisch gelijk aan het volk genomen als kollektiviteit, maar in feite een abstrakt lichaam, soeverein drager van de Wetgevende Macht. Deze bleef onvervreemdbaar bij de Staat berusten, kon dus niet overgedragen worden op volksvertegenwoordigers, in tegen-

stelling tot de Uitvoerende Macht, de regering dus, die wel mocht toevertrouwd worden aan gevolmachtigden, maar ook weer herroepen, zodra dezen geacht werden niet meer aan hun opdracht te beantwoorden. Een eigenlijke democratie — persoonlijk was hij daarvan zelfs geen principieel voorstander — was dus slechts mogelijk in kleine staatsgemeenschappen, waar de algemene volksvergadering tot de praktische mogelijkheden behoorde.

Ook uit deze summier samenvatting moet het duidelijk worden dat Rousseaus systeem, konsekwent doorgedacht, veeleer tot staatssoevereiniteit dan tot de zo geroemde volkssoevereiniteit moest leiden en dat het met de persoonlijke rechten en vrijheden van het individu in zijn staat maar bedenkelijk gesteld was. De onbepaalde vrijheid die hij in zijn vroegere, haast lyrische *Discours* nog zo geestdriftig had bezongen, werd meedogenloos geofferd aan het staatsbelang, zodra hij nuchter en spekulatief begon te teoretiseren over de ideale staatsinrichting². We doen er goed aan dit alles niet uit het oog te verliezen, want traditioneel immers wordt ons de politieke denker Rousseau voorgesteld als de apostel van persoonlijke vrijheid en volkssoevereiniteit. De invloed die hem gemeenlijk wordt toegeschreven, zal dientengevolge in de meeste gevallen op rekening dienen gesteld van een oppervlakkige en fragmentarische lektuur of op een foutieve interpretatie.

Een tweede punt dat de aandacht verdient, is dat de kontrakt-idee, die de kern van Rousseaus stelsel vormt, geenszins oorspronkelijk was. Ze schemerde reeds door of werd zelfs uitdrukkelijk geponeerd in het werk van verschillende oudere publicisten: we denken b.v. aan Buchanan, Althusius, Grotius, Hobbes en Pufendorf. Belangrijker is echter dat recentere voorlopers zoals Locke en Montesquieu systemen ontwikkeld hebben die minder abstrakt waren, meer rekening hielden met de politieke realiteit en in hun gematigdheid veel nader stonden tot de eigenlijke democratie. Lockes kontraktleer b.v. waarborgde in veel ruimere mate de persoonlijkheid van het individu; hij omschreef nauwkeurig de fundamentele voorwaarden die aan de Wetgevende Macht moesten ten grondslag liggen en schakelde aldus willekeur uit. Ook Montesquieu was veel uitdrukkelijker op het stuk van de scheiding der drie machten, essentieel voor een gezond democratisch funk-

(2) Een duidelijk overzicht van Rousseaus politiek stelsel, alsmede een meesterlijke interpretatie ervan treft men aan in de inleiding tot C. E. Vaughans editie *The Political Writings of Jean-Jacques Rousseau, edited from the original manuscripts and authentic editions* (Cambridge, 1915). V. toont er hoe R. geleidelijk van een individualistisch naar een kollektivistisch standpunt evolueerde en van abstracte bespiegeling naar praktische staatkunde. Het samentreffen van de twee strekkingen in het centrale werk, het *Contrat Social*, verklaart de schijnbare paradoxaliteit ervan.

tioneren van het staatsbestel. In hetzelfde verband dienen we ten slotte dan nog een tweetal minder bekende Engelse publicisten te noemen, jongere tijdgenoten én leerlingen van Rousseau, nl. R. Price en J. Priestley, die in hun werk de praktische toepassingsmogelijkheden der democratie onderzochten en zich daarbij vooral lieten leiden door hun bekommernis de persoonlijke vrijheden te verzekeren³.

In de derde plaats wensen we dan nog even te wijzen op de rol die Rousseaus *Contrat Social* gespeeld heeft in de twee grote democratische bewegingen die de tweede helft der 18de eeuw hebben gemerkt en die voor het hele politiek gistende Westen een moeilijk te overschatten stimulans zijn gebleken: we bedoelen de Amerikaanse Vrijheidsoorlog van 1775-83 en de Franse Revolutie van 1789. Wat we daaruit kunnen leren, zal immers mutatis mutandis ook gelden voor de analoge gebeurtenissen in Nederland. En eerst en vooral valt ons dan een essentiële vaststelling op: nl. dat, indien deze omwentelingen ongetwijfeld belangrijk gestimuleerd werden door de filozofische tijdsgeest, hun allereerste en voornaamste oorzaak onmiskenbaar te zoeken is in plaatselijke mistoestanden. Vóórdat er van enige ideologische beïnvloeding sprake kon zijn, was daar het primordiale feit van de sociale of politieke misnoegdheid van bepaalde volkeren of bevolkingslagen, uitgebuit of verdrukt hetzij door een koloniale mogendheid, hetzij door absolutistische regeerders. Waren het niet eer de aldus gerezen problemen die de politici — naderhand dus — ertoe aanzetten zich te bezinnen op de juridische en staatsrechtelijke principes die de relatie regeerders-geregeerden ten grondslag moesten liggen? Het aandeel der theoretici kan dus hoogstens van sekundaire aard geweest zijn.

De rechtstreekse invloed van Rousseau in Amerika kan nagevoelbaar worden. Aan de uitgesproken praktisch gerichte Amerikaanse vrijheidsbeweging, zowel als aan het juridisch karakter en de duidelijk kristelijk-religieuze inslag van de *Declaration of Rights* was de geest van het bespiegelende en extremistische *Contrat Social* geheel vreemd. Voor de eventuele theoretische grondslagen van deze beweging kunnen we enkel maar verwijzen naar de middens van de Engelse non-konformisten, waar Benjamin Franklin in contact kwam met de denkbeelden van Priestley,

(3) Voor Lockes kontraktleer zie: *Two Treatises of Civil Government* (1690), Book II/ Ch. VII (*Of Political or Civil Society*) en Ch. VIII (*Of the Beginning of Political Societies*). Montesquieus beschouwingen over de scheiding der machten vindt men in zijn *Esprit des Lois* (1748), Livre XI/ Chap. VI (*De la Constitution d'Angleterre*). De bedoelde werken van R. Price (1723-91) en J. Priestley (1733-1804) zijn respectievelijk *Observations on the Nature of Civil Liberty* (1776) en *Essay on the First Principles of Government, and on the Nature of Political, Civil and Religious Liberty* (1768).

Price en Paine, denkbeelden die weliswaar in niet onbelangrijke mate door Rousseau beïnvloed waren, maar anderzijds toch ook rechtstreeks aanknoopten bij een lange Angelsaksische democratische traditie ⁴.

In Frankrijk stonden de zaken natuurlijk enigszins anders, maar ook daar heeft Daniel Mornet ons voor overhaaste konklusies en ongemotiveerde overschattingen gewaarschuwd ⁵. Indien Jean-Jacques Rousseau na de val van de monarchie vrij algemeen beschouwd werd als voornaamste bewerker der revolutie, ja indien de revolutionairen zelf zich herhaaldelijk voor zijn discipelen hebben uitgegeven, dan blijft het niettemin een feit, dat er voor invloed op het inkubatieproces der omwenteling niet de geringste aanwijzingen voorhanden zijn. In de *Cahiers de doléance* b.v., die dan toch het duidelijkst de geestesgesteldheid tot uitdrukking brengen waaruit de omwenteling geboren werd, viel van Rousseaus denkbeelden nog niets te bespeuren. Belangrijke invloed van het *Contrat Social* stellen we eerst vast na 1789, toen de republikeinen en vooral hun jakobijnse vleugel op zoek gingen naar geestelijke voorlopers of eenvoudig maar naar een theoretische rechtvaardiging van hun daden. Zelfs in de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* van 1789, de kode die de doelstellingen van de revolutie theoretisch vastlegde, is het nog uiterst moeilijk met zekerheid het voorbeeld van de Geneefse filozof aan te wijzen, ook al zijn de opvallende gelijkenissen tussen sommige formuleringen en bepaalde passages uit het *Contrat* moeilijk te loochenen ⁶.

Maar te lang reeds verbleven we in het buitenland. Het voordeel van deze voorafgaande beschouwingen is nochtans, dat ze ons met een scepticisme gewapend hebben, dat, naar we hopen,

(4) Over de invloed van R. op de Amerikaanse revolutionairen zie o.m. H. Roddier, *J. J. Rousseau en Angleterre* (Paris, 1950), p. 232-258. Behalve Price en Priestley beïnvloedde R. ook diep Thomas Paine (1737-1809) (*Common Sense*, 1776; *Rights of Man*, 1791), die actief optrad in de Amerikaanse en Franse revoluties. Over de bronnen van de *Declaration of Rights* schreven G. Jellinek, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* (Leipzig, 1893) en E. Boutmy, *La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* et M. Jellinek (*Ann. Ec. Sc. Pol.*, 1902).

(5) D. Mornet, *Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715-1787)* (Paris, 1947 ⁴). Zijn nochtans overtuigende argumentatie, gefundeerd op indrukwekkend en onweerlegbaar feitenmateriaal, werd o.m. aangevallen door A. de Maday, *Rousseau et la Révolution française* (*Ann. Soc. J. J. Rousseau*, XXXI, 1946-49), die op het belang van de mondelinge overlevering wijst.

(6) Veel over R.'s invloed tijdens de Revolutie vindt men in E. Champion, *J. J. Rousseau et la Révolution française* (Paris, 1909); over de R. kultus in de jakobijnenklubs: L. de Cardenal, *La Province pendant la Révolution. Histoire des clubs jacobins (1789-1793)* (Paris, 1929); over de *Déclaration des Droits* de onder (4) geciteerde werken van Jellinek en Boutmy, alsmede W. J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger* ('s-Gravenhage, 1936). Een belangrijke getuige uit de tijd zelf is L. S. Mercier, *De J. J. Rousseau, considéré comme l'un des premiers auteurs de la Révolution* (Paris, 1791).

de objectiviteit van onze uiteenzetting eer ten goede komen dan schaden zal. Richten we thans de blik op Nederland. De Republiek der Verenigde Provinciën, zoals het toen heette, was in de 18de eeuw het toneel van politieke en sociale vrijvingen, die weliswaar een onmiskenbare gelijkenis vertoonden met wat elders in de westerse wereld aan gang was, maar desniettemin in typisch nationale omstandigheden wortelden. Als in zovele landen rees hier verzet van de burgerij tegen de al te willekeurige heerschappij van de Stadhouder en de lokale oligarchie der adellijke regenten. Tot plaatselijke konflikten was het reeds tegen het midden der eeuw gekomen. De gestadige teruggang op economisch gebied, die zich vooral sinds de dood van Willem III deed gevoelen, droeg er nog toe bij de bevolking te verbitteren. De zg. Patriottenpartij, waarin de anti-prinsgezinden zich in de tweede helft der eeuw verenigden, ging politiek aldra bij Frankrijk aanleunen, meteen als reactie tegen het Engels bondgenootschap van de Stadhouder. Het was in de aktie van deze patriotten en in de geschriften van hun theoretici dat voor het eerst in Nederland een bewust democratisch streven aan de dag trad ⁷.

Het lijkt haast vanzelfsprekend, dat de leiders der revolutionaire beweging daarbij niet doof konden blijven voor de gezaghebbende stem van geestverwante buitenlandse publicisten. Vergeten we trouwens niet dat de Hollandse intellectuelen wel bijzonder goed geplaatst waren om vlug en direkt in kontakt te komen met de filozofische literatuur, vooral dan met de Franse, waarvan de meest ophefmakende produkten te Amsterdam of Den Haag zelf gepubliceerd werden. De Nederlandse traditie van vrijheid en verdraagzaamheid immers had het land sinds lang tot een toevluchtsoord gemaakt voor politieke en godsdienstige ballingen en gezaghebbende uitgevers, dikwijls van Franse of Zwitserse afkomst, profiteerden van de bestaande persvrijheid om van hieruit de nieuwe filozofie te verspreiden: we noemen slechts de uitgaven van Diderot, Helvétius, d'Holbach, Montesquieu, Voltaire en ook van Rousseau ⁸. Te meer moeten dan ook de eerste

(7) Over de patriottenbeweging zie: H. T. Colenbrander, *De Patriottentijd (hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden)* ('s-Gravenhage, 1897-99, 3 dln). P. Geyl reageerde tegen diens al te eenzijdige voorstelling en beklemtoonde het essentieel Hollands karakter van de beweging (*De Patriottenbeweging 1780-1787*, A'dam, 1947; zie ook zijn brochure *Patriotten en N.S.B.ers*, A'dam, 1946).

(8) Zie over het internationaal uitgeversbedrijf in Nederland o.m. A. C. Krusemann, *Aanteekeningen betreffende de boekhandel van Noord-Nederland in de 17e en 18e eeuw* (A'dam, 1893) en Y.Z. Dubosq, *Le livre français et son commerce en Hollande de 1750 à 1780* (A'dam, 1925). Een overzicht van de Nederlandse R.-edities vindt men in Th. Dufour, *Recherches bibliographiques sur les œuvres imprimées de J. J. Rousseau* (Paris, 1925) en J. Snelier, *Bibliographie générale des œuvres de J. J. Rousseau* (Paris, 1949).

vaststellingen verbazen die de onderzoeker in verband met Rousseaus onthaal in Nederland doet.

Immers, het *Contrat Social*, dat in 1762 van de persen van Marc-Michel Rey te Amsterdam kwam⁹, schijnt in de eerste jaren na zijn verschijnen vrijwel onopgemerkt te zijn gebleven. Het werd weinig gelezen en de pers, die toen vooral over talloze, soms zeer degelijke en bovendien vooruitstrevende organen beschikte, liet er zich nagenoeg niet over uit. De enige eigenlijk die toen reeds het belang van Rousseaus politieke denkbeelden heeft gevat, was de ruimdenkende en scherpzinnige Elie Luzac, de oranjegezinde Leidse jurist en uitgever, die aan het *Contrat*, behalve een recensie in zijn *Nederlandsche Letter-courant*, ook een afzonderlijke publicatie wijdde: de *Lettre d'un anonyme à Monsieur J. J. Rousseau* van 1766, waarin het boek trouwens van het begin tot het einde ongenadig werd afgebroken¹⁰. Maar we herhalen het: dat was een absolute uitzondering. Zelfs bij de weinige Hollandse intellectuelen waarvan bekend is dat ze bewonderaars waren van de Zwitserse filozof — een Betje Wolff, een Van Goens — merken we van belangstelling voor het *Contrat Social* niets.

We onderstrepen dit feit tevens om het onverwachte, we zouden haast willen zeggen, het ongemotiveerde te laten uitschijnen van de plotse en felle reactie die het boek wél van officiële zijde uitlokte. Inderdaad, kort na zijn verschijnen werd het — op 20 juli 1762 — te Amsterdam door de autoriteiten verboden. Volledigheidshalve dienen we te vermelden, dat juist in die jaren de censuur, onder de aanhoudende druk van de geestelijkheid, verscherpt was en enige sensationele veroordelingen kort na elkaar werden uitgesproken, o.m. ook tegen Rousseaus *Emile* (1762) en zijn *Lettres de la Montagne* (1765) en tegen Voltaires *Dictionnaire Philosophique* (1764). Voor wie het *Contrat* slechts oppervlakkig kent, mogen de argumenten der censoren verbazen: het boek werd immers vervolgd « vermits hetselve vervat verregaande stellingen tot declin en veragting van de Christelijke religie ». Niet

(9) De originele uitgave verscheen onder twee vormen: 1) *Du Contrat Social ou Principes du Droit Politique. Par J. J. Rousseau, Citoyen de Genève*. A Amsterdam, chez Marc Michel Rey, M.DCC.LXII (in-8°), en 2) *Principes du Droit Politique. Par J. J. Rousseau, Citoyen de Genève*. A Amsterdam, chez Marc Michel Rey, M.DCC.LXII (in-8°). De relaties van R. met de Zwitsers-Hollandse uitgever Rey, die van 1755 af vrijwel al zijn werken publiceerde (op *Emile* na, waarvan de uitgave door J. Néaulme werd verzorgd), werden bestudeerd door A. Schinz, *J. J. Rousseau et le libraire-imprimeur Marc-Michel Rey* (*Ann. Soc. J.J.R.*, X, 1914-15) en K.-R. Gallas, *Autour de Marc-Michel Rey et de Rousseau* (Id., XVII, 1926).

(10) Zie *Nederlandsche Letter-courant*, Dl. VIII, juli-dec. 1762, p. 52-54, 60-62, 67-69, 75-78, 84-86; *Lettre d'un anonyme à Monsieur J. J. Rousseau* (Paris, Desain et Saillant, 1766). Ook *Emile* lokte Luzacs scherpe kritiek uit (o.m. in een *Seconde lettre d'un anonyme à Monsieur J. J. Rousseau*, Paris, 1767). Zie over de interessante figuur van Elie Luzac: P. Valkhoff in *Neophilologus*. IV, 1918-19.

aan de soevereiniteitstheorie dus nam men aanstoot, maar enkel aan de denkbeelden die de auteur in een ondergeschikt en trouwens enigszins losstaand hoofdstuk *De la religion civile* geformuleerd had. Daarin had hij de godsdienst aan de staat ondergeschikt gemaakt en hem een louter staatsburgerlijke zending toegeschreven. In elk geval mogen we ons terecht afvragen of de autoriteiten de populariteit van Rousseaus geschrift en dus het eventuele gevaar dat het opleverde, niet schromelijk overschat hadden¹¹.

Maar keren we thans terug tot de middens der democratisch gezinden, de patriotten dus, want indien ergens, dan moet het *Contrat* hier weerklank hebben gevonden. Zij hebben tijdens de eeuwwisseling de Nederlandse democratie vorm gegeven en in hun staatsleer dienen we dan ook de sleutel te vinden tot het eigenlijke probleem dat ons hier bezighoudt. We zullen er goed aan doen hun beweging in twee duidelijk te onderscheiden fazen te behandelen en te beginnen met wat we zullen noemen de eerste generatie, zij die optrad vóór 1787, jaar waarin het eerste democratisch oproer door de Pruisische bondgenoten van de Stadhouder onderdrukt werd.

Het is belangrijk er vooraf op te wijzen dat het streven van de patriotten bewust aanknoopte bij een lange vrijheidstraditie. Veel-er dan een bestaande orde af te breken, beschouwden ze het hun taak te handhaven wat ze als wettig eigendom van het volk bestempelden. Want het is een feit, dat veel van wat op het einde der eeuw onder de vanuit Frankrijk geïmporteerde leuze van « volkssoevereiniteit » zou worden opgeëist, reeds geformuleerd was in de aloude, zij het dikwijls miskende en lang vergeten privileges der burgerij. Is de titel van het boek waarin het politiek programma der patriotten vastgelegd werd, nl. *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* in dit verband niet zeer wel-sprekend¹²? Er is meer: zelfs voor wat de filozofische en juri-

(11) De gerechtelijke aktie te Amsterdam was reeds voorafgegaan door de veroordeling en de openbare verbranding van het werk — samen met *Emile* — te Genève (19 juni 1762); te Parijs kwam het zover niet, alhoewel daar toch ook de invoer van het *Contrat* verboden werd. Over de gebeurtenissen te Amsterdam zie: M. M. Kleerkooper - W. P. Van Stockum, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17de eeuw. Biographische en geschiedkundige aantekeningen* ('s-Gravenhage, 1914-16), I, p. 611-612. De volledige tekst der veroordeling vindt men in de *Resolutien van den Hove van Holland van 11 Januari tot 17 Dec. 1762*. Vermelden we dat de beide andere gewraakte geschriften van R., *Emile* (waarover uitvoerig K. R. Gallas in *La condamnation de l'Emile en Hollande, Ann. Soc. J. J. R., XVII, 1926*) en *Lettres de la Montagne*, eveneens op louter godsdienstige gronden vervolgd werden.

(12) Die democratische traditie waarbij de patriotten aansloten werd o.m. duidelijk geschetst door J. Den Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland* (A'dam, 1868) (« De leer der volkssoevereiniteit werd op enkele plaatsen zoo zuiver voorgedragen als een tachtig jaar later in de Fransche omwenteling », p. 184). Zeer belangrijk voor de voorgeschiedenis der patriottenbeweging is ook

dische achtergronden van de beweging betreft, hoeven we niet onmiddellijk Franse of andere buitenlandse invloeden ter hulp te roepen. De patriot Swildens merkte op hoe lang vóór de Franse Revolutie ermee uitpakte, de Hollanders de rechten van de mens en burger grondig bestudeerd hadden. Inderdaad, de studie van het natuurrecht, soms zelfs zeer progressistisch opgevat, had sinds lang burgerrecht verworven aan de Nederlandse universiteiten. We hoeven maar de namen te noemen van een J. Barbeyrac en een F. A. van der Marck¹³.

De politieke idealen van de patriotten vinden we duidelijk belichaamd in het optreden en de geschriften van hun leider Johan Derck van der Capellen tot den Pol. Deze Overijsselse edelman — want in sommige gewesten hadden zich ook anti-stadhoudersgezinde aristokraten en regenten bij de democraten aangesloten — was overwegend Angelsaksisch georiënteerd. Wel ijverde hij voor een alliantie met Frankrijk, maar zijn belangstelling en geestdrift gingen veeleer uit naar de zaak der Amerikaanse vrijheidsstrijders, met verschillende waarvan hij persoonlijke contacten onderhield. Het is opvallend dat van Rousseau of zijn *Contrat* in geen enkele van zijn publikaties sprake is, van de andere Fransen, op Montesquieu na, trouwens evenmin. Zijn theoretische leermeesters waren daarentegen de Engelsen Locke, Hutcheson, Hume en vooral Price en Priestley, waarvan hij de voornaamste werken in het Nederlands vertaalde. Hoe extremistisch sommige zijner uitlatingen ook mogen klinken — zijn geschriften zijn immers eerder van propagandistische dan van beschouwende aard —, in feite was Van der Capellen een kalm en bezadigd man, die er zeer gematigde opvattingen op nahield¹⁴.

J. Hartog, *De Patriotten en Oranje van 1747-1787* (A'dam, 1882), die tal van frappante uitlatingen citeert uit Nederlandse pamfletten en tijdschriften die R. en de Revolutie ver anticiperen. De volledige titel van de patriotse principiële verklaring luidt: *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen, zo voor het algemeen Bondgenootschap, als voor het bestuur van elke bijzondere Provincie, geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandslievende burgers moeten strekken* (A'dam, 1784¹, 1785-86²).

(13) De bedoelde uitlating van J. H. Swilders komt voor in *De Rechten van den Mensch en Burger, door de Representanten van Holland vertoond, en de Pligten van den Mensch en Burger door een oprechten Patriot er tegenover geplaatst* (A'dam, 1795), p. 22. Over de studie van het natuurrecht aan de Hollandse universiteiten, zie M. W. J. A. J. Duynstee C. s. s. R., *Geschiedenis van het Natuurrecht en de Wijsbegeerte van het recht in Nederland* (A'dam, 1940) en ook J. Wille, *De literator R. M. van Goens en zijn kring* (Zutphen, 1937²), p. 66 vlg. De figuur van de patriotse rechtsgeleerde F. A. van der Marck (1719-1800) werd bestudeerd door J. Lindeboom, *F. A. van der Marck, een achttiende eeuwsch leeraar van het natuurrecht* ('s-Gravenhage, 1947). Het Nederlandse natuurrecht, sterk rationalistisch gekleurd en beïnvloed door de Duitser Wolff, stond trouwens totaal afkerig tegenover R. s. romantische natuurstaat-utopie uit zijn *Discours* (cfr. J. Lindeboom, *op. cit.*, p. 181, 288; J. Wille, *op. cit.*, p. 67).

(14) Een voortreffelijke monografie over Van der Capellen (1741-84) schreef

Datzelfde gold trouwens voor de hele, haast onoverzienbare patriottenliteratuur uit die dagen. Welke was het type van democratische staatsvorm dat Van der Capellen en zijn geestverwanten voor de Nederlandse republiek opeisten? Zij streefden zonder uitzondering naar een gematigde «volksregering», d.w.z. een soort van parlementaire democratie met beperkt stemrecht, waarin het volk de regering koos, maar de regenten, alhoewel verantwoordelijkheid verschuldigd, over een zekere vrijheid bleven beschikken. Het is daarbij opvallend, dat onbeperkte democratie beslist werd afgewezen. Het uitvoerigst en duidelijkst omschreven vinden we dat stelsel in het reeds genoemde, anonieme *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* (1784) en in R. J. Schimmelpennincks doktoraal proefschrift *Dissertatio de Imperio populari rite temporata* (1784)¹⁵. Zelfs later, toen, na de dood van Van der Capellen, het extremistisch element in de patriottenpartij op de voorgrond ging treden, zou men niet veel verder gaan dan dat minimumprogramma. In het zg. *Leids Ontwerp* van 1785 b.v., eigenlijk het eerste konkreet ontwerp tot herziening van de grondwet, opgesteld door de extremisten P. Vreede en W. Fijnje, werd enkel maar een zekere invloed op het plaatselijk of regionaal bestuur opgeëist, terwijl aan het stadhoudelijke gezag en het federatief statuut van de Republiek niet getornd werd¹⁶.

Ook wat we voor Van der Capellen in verband met Rousseau vaststelden, is waar voor deze politieke literatuur in het algemeen. Allusies op de «Citoyen de Genève» en zijn werken ontbreken er vrijwel geheel in. Alleen Schimmelpenninck in zijn dissertatie noemde Rousseau met lof, maar zijn «zuivere volksregering»

M. De Jong Hzn., *J. D. van der Capellen. Staatkundig levensbeeld uit de wordings-tijd van de moderne democratie in Nederland* (Groningen-Den Haag, 1921) (over R. zie p. 16); zijn belangrijke korrespondentie werd uitgegeven door W.H. De Beaufort, *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll* (Met ahangsel door J. A. Sillem) (*Werken uitg. d. Hist. Gen. Utrecht, N.R.*, nr 27, 27 b, Utrecht, 1879-83). De bedoelde vertalingen van Price en Priestley zijn: *Aanmerkingen over den Aart en de Waarde der Burgerlijke Vrijheid...* (Leiden, 1776); *Nadere Aanmerkingen over den Aart en de Waarde der Burgerlijke Vrijheid...* (Leiden, 1777); *Proeve over de Algemeene Gronden van Regeering...* (Leiden, 1783). Behalve in de inleidingen tot deze vertalingen en in zijn brieven vindt men V.d.C.s staatsleer — maar dan in zijn meest revolutionaire vorm — geformuleerd in het anoniem verschenen pamflet *Aan het Volk van Nederland* (z.p. of n., 1781).

(15) De *Grondwettige Herstelling* (zie noot 12) verscheen anoniem en zou het werk zijn van verschillende patriotten; het belangrijke Deel I wordt aan J. H. Swildens toegeschreven (cfr. Van Doorninck, *Vermomde en naamloze schrijvers*, II, kol. 269) (zie ook verder noot 19). Van Schimmelpennincks *Dissertatio* bezorgde A. B. Swart een Nederlandse versie: *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregeering* (Leiden, 1785) (zie ook verder noot 17).

(16) Voor de tekst van dit *Ontwerp om de Republiek door een heilzame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maaken* zie *Nederl. Jaarboeken*, 1785, p. 1427 (fragmentarisch ook in H. T. Colenbrander, *op. cit.*, I, p. 282-4).

achtte hij onverwezenlijkbaar; in een stelsel van volksvertegenwoordiging met wetgevende macht bekleed daarentegen, vond hij de democratie even zo goed gewaarborgd. Volledigheidshalve dienen we nog te vermelden, dat Petrus de Wacker van Zon, in zijn felle anti-aristokratische brochure *De Adel* (1786), zijn argumentatie ontleende aan het *Discours sur l'Inégalité* om de oorsprongen van de ongelijkheid onder de mensen te verklaren¹⁷. Maar daarmee is dan ook alles gezegd. Weliswaar wordt de oppervlakkige lezer in al deze geschriften herhaaldelijk getroffen door passages en formuleringen die het *Contrat Social* wellicht in herinnering brengen, maar hij mag daarbij nooit uit het oog verliezen, dat vele van deze — haast stereotiepe — ideeën en terminologieën als het ware tot het intellectueel gemeengoed van die tijd behoorden en anderzijds, dat het hier ontwikkelde systeem in essentiële punten van Rousseau afweek. Merkwaardig is, dat, terwijl de patriotten zelf er dus geen ogenblik aan schijnen gedacht te hebben de Zwitser tot hun geestelijk leidsman te proklameren, hun orangistische tegenstanders daarentegen precies wel gepoogd hebben hen als diens discipelen dood te verven. Zo verweet de fanatieke anti-revolutionaire historicus Adr. Kluit zijn democratische landgenoten herhaaldelijk de slaafse volgelingen te zijn van de beruchte Franse filozofenschool en meer bepaald van de « verderfelijke » Rousseau. Hij ging zover te beweren dat de reeds genoemde patriottenkode, de *Grondwettige Herstelling*, duidelijk geïnspireerd zou zijn door diens theorie van de gezagsdelegatie. Maar dienen we in dergelijke aantijgingen niet veeleer tendentieuze propaganda te zien, die de bedoeling had de patriotten in een ongunstig daglicht te stellen¹⁸?

Niet alleen zween de meeste patriotse theoretici over de auteur van het veroordeelde *Contrat Social*, wiens onpraktisch en al te

(17) Over R. zie R. J. Schimmelpenninck, *op. cit.* (vertaling), p. 2 vlg., 6, 35-36, 49, 52-54, 61. Ook Sch. beschouwde, als zovele patriotten, de Amerikaanse konstitutie als ideaal (zie behalve zijn *Verhandeling* ook G. Schimmelpenninck, *R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*, 's-Gravenhage-A'dam, 1845, I, p. 51). In *De Adel* (Alkmaar, A'dam, enz., 1786), onder pseudoniem Anonymus Belga verschenen, zijn in verband met R. vooral p. 9 vlg. van belang.

(18) Zie voor deze beschuldigingen van A. Kluit o.m. zijn *Academische redevoering over het misbruik van 't algemeen staatsrecht* (Leiden, 1787; vert. uit oorspr. Latijn v. 1784), b.v. p. 93; *De souvereiniteit der Staten van Holland verdedigd tegen de hedendaagsche leer der volksregering* (Leiden, 1785), b.v. p. 88 vlg.; en later nog *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland* (A'dam 1793), b.v. p. 56. In *De souvereiniteit...* (p. 88 vlg.) toont hij hoe Deel I/Hfst. III van de *Grondwettige Herstelling* geïnspireerd zou zijn door het *Contrat Social*, Livre III/ Chap. XVI en XVIII. Kluit was niet de enige in zijn partij die in de patriotse theorieën invloed van R. meende te moeten ontdekken: vlg. L. P. van de Spiegel, *Diverse loopende collectanea over burgerlijke vrijheid en regeering* (1785) (in: G. W. Vreede, *Mr. L. P. van de Spiegel en zijne tijdgenooten*, Middelburg, 1874-77, II, p. 427 vlg.).

absoluut doorgedacht concept slecht in hun kraam paste, maar het wordt bij lektuur van hun werken duidelijk, dat ze veeleer Montesquieus *Esprit des Lois* en vooral de geschriften van de meermaals geciteerde Engelsen, Price op kop, als richtinggevend beschouwden¹⁹. Zou het gewaagd zijn te veronderstellen, dat de populariteit dezer laatsten, behalve op hun gematigdheid en realisme ook voor een deel berustte op het feit dat ze, evenals de meeste patriotten, uit het vrijzinnig protestantse milieu der dissenters afkomstig waren?

Veel veranderde er echter na 1787. De reaktionaire represaille-politiek waarmee de regering van Willem V op de mislukte omwenteling der patriotten reageerde, dreef de extremisten onder hen het land uit, naar Frankrijk, waar ze rechtstreeks in contact kwamen met de ideeënwereld der Franse revolutionairen. De kapitale gebeurtenissen die, kort daarop in 1789, volgden en die definitief en gewelddadig een einde stelden aan het vervloekte Ancien Régime, bleken echter van een supra-nationale betekenis te zijn en vonden ook ver buiten de Franse grenzen weerklank. Meteen kreeg een boek als Rousseaus *Contrat Social* een plotse en brandende aktualiteit. Niet alleen in Frankrijk kende het een enorm succes, overal ter wereld waar sociale en politieke ontevredenheid het hoofd opstak, greep men ernaar. Ook in Nederland nam zijn populariteit met een ruk toe; de cijfers die ons onderzoek van de privé-bibliotheken in dat verband opleverde, zijn overtuigend²⁰. Het was trouwens eveneens in de na-revolutionaire jaren, dat het *Contrat* voor het eerst in het Nederlands vertaald werd: in 1793-94 verscheen de geestdriftig ingeleide vertaling

(19) Des te meer verwondering baren de uitlatingen van sommige oudere historici die met absoluut onverantwoorde beslistheid de invloed van R. bevestigen op de patriottenleiders: vgl. P. H. Suringar, *Biographische Aanteekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus*, Leiden, 1879), p. 79; J. A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer* (A'dam, 1883), p. 24; W.B.S. Boeles, *De patriot J. H. Swildens* (Leeuwarden, 1884), p. 120. Hoeft het dan te verbazen dat auteurs van overzichtelijke werken als Te Winkel zich de bewering laten ontvallen dat R.s politieke en sociale ideeën nergens zo diep doordrongen als in Nederland (*Ontwikkelingsgang*, VI, p. 6)? De invloed van Montesquieu en Price werd reeds beklemtoond door Colenbrander, *op. cit.*, I, p. 70 («Tegen negenmaal Price en Priestley, vindt men in de hollandsche revolutionnaire lectuur van 1787 en vorige jaren nauwelijks éénmaal Rousseau»). Over Price ook nog J. Hartog, *op. cit.*, p. VIII; W.W. van der Meulen, *C.L. van Beyma* (Leeuwarden, 1894), Stelling X; M. de Jong, *op. cit.*, p. 224; W. J. Goslinga, *op. cit.*, p. 15, e.a. Over Montesquieu en Nederland schreef S. J. Fockema Andreae in *De Gids*, 1949.

(20) Over de periode 1760-1810 onderzochten we 396 katalogi van privé-bibliotheken (uit de verzameling van de *Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels* te A'dam). Percentsgewijs en per periode van 10 jaar berekend, ziet de curve van R.s sukses er als volgt uit: 13,1% (1760-69) - 24% (1770-79) - 32,5% (1780-89) - 62,3% (1790-99) - 65,3% (1800-10) R. lezers; ongeveer dezelfde verhoudingen gelden ook voor het *Contrat Social* afzonderlijk, dat samen met *Emile* het meest gelezen werd.

van de hand van de patriot Winter Tromp, in 1796 gevolgd door een tweede, anonieme²¹. Ook de tijdschriften wijdden nu — de meeste voor het eerst dus — recensies aan het boek, terwijl duidelijke allusies op Rousseaus staatsleer bovendien meer en meer gingen voorkomen in de politieke en zelfs andere literatuur van het eeuweinde.

Onder dergelijke omstandigheden mogen we dan ook terecht verwachten, dat zeker de Nederlandse revolutionairen meer aandacht gingen besteden aan Rousseaus kontraktleer, dan ze tot dan toe hadden gedaan. En dat was ook werkelijk het geval. De uitgeweken patriotten, die zich te Parijs en vooral in Noord-Frankrijk gevestigd hadden — ze noemden zich voortaan bij voorkeur Bataven —, groepeerden zich alras in politieke verenigingen die duidelijk op de jakobijnenklubs gekopieerd waren. En dat in deze klubs de Rousseaukultus een belangrijke rol speelde, is voldoende geweten. Het is best mogelijk dat deze jongere patriottengeneratie, haar ietwat opgeschroefd revolutionaire luidruchtigheid ten spijt, in wezen even burgerlijk en braaf was als de vorige, het blijft intussen een feit dat deze mensen een heel andere, hoofdzakelijk Frans gekleurde politieke scholing genoten hebben. Hun aanvoerder b.v., de Fries Johan Valckenaer, wellicht ook weer gematigder dan hij zich in momenten van jakobijnse geestdrift voordeed, was bij Voltaire en Rousseau in de leer geweest²². In het vaderland zelf waren de achtergebleven democraten ondertussen niet bij de pakken blijven zitten. Ook zij hadden zich in een wijdvertakt net van zg. « leesgezelschappen » georganiseerd, die zich tot taak hadden gesteld: niet enkel het politiek-theoretisch onderrecht der patriotten, maar ook de praktische voorbereiding van een staatsgreep met Franse hulp. Geestelijk en materieel contact

(21) De eerste vertaling verscheen onder de titel *Over het Maatschappelijk Verdrag, of Grondbeginselen van het Staatsrecht door J. J. Rousseau, Burger van Genève* (Dordrecht, B. J. Morks, 1793-94, 2 dln, in-8°) en werd heruitgegeven in 1795. Het auteurschap van F. J. Winter Tromp steunt op een mededeling van P. Valkhoff (*Hand. en Meded. Mij. Nederl. Letterk. Leiden*, 1912-13). In 1796 volgde: *Contrat Social of 't Verbond der Maatschappij, door den alom beroemden J. J. Rousseau* (Harlingen, V. van der Plaats, 1796, in-8°). Beide vertalingen, alhoewel volledig, zijn van minderwaardige kwaliteit. Ondanks hun overbodigheid — alle ontwikkelde Hollanders lazen immers Frans — leveren ze nochtans het duidelijk bewijs van een plotse bijval.

(22) Over het leven van de Nederlandse uitwijkelingen in Frankrijk zie o.m. J. Dirks, *De uitgewekenen uit Nederland naar Frankrijk (Vaderl. Letteroefeningen, 1868, I)*; J. A. Sillem, *J. Valckenaer en de uitgeweken patriotten in Artois, 1787-1795 (De Gids, 1872, I)*; A. Mathiez, *La Révolution et les étrangers* (Paris, 1918). Voor de R. kultus in de jakobijnenklubs verwijzen we naar L. de Cardenal, *op. cit.* (noot 6). De figuur van J. Valckenaer (1759-1821) werd belicht door J. A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer* (A'dam, 1883, 2 dln) (over R. zie I, p. 6). Zijn gematigdheid blijkt duidelijk uit zijn intreerede — in zijn post-revolutionaire tijd — als professor te Leiden (*Redevoering over de plichten van een Bataavsch burger, vooral bij eene Staats-omwenteling*, Gouda, 1796, o.a. p. B3).

met Frankrijk werd van hieruit regelmatig onderhouden, zodat we geredelijk mogen aanvaarden, dat het *Contrat Social* hier evenmin een onbekende was, ook al ontbreken ons konkrete bewijzen²³.

Onderzoeken we de patriotse publikaties uit de jaren 1787-95, dan blijkt ook daar de invloed der Engelse theoretici plaats te hebben geruimd voor die der Franse. Rousseau ging een veel belangrijker rol spelen in deze literatuur en, behalve op zijn *Contrat Social*, viel nu ook volle licht op zijn *Discours sur l'Inégalité*, waarvan de hoofdprincipes door de Revolutie en vooral haar *Déclaration des Droits* erg aktueel waren geworden. Een in 1790 door Teylers Godgeleerd Genootschap uitgeschreven prijsvraag had als thema *In welke zin de mensen gezegd kunnen worden gelijk te zijn?* en heeft het gezegd, dat de twee merkwaardigste inzendingen, die van Pieter Paulus en Prof. H. C. Cras, zeer uitvoerig Rousseaus theorieën ontleedden? Ondanks alle waardering bleef echter ook de kritiek niet uit: Paulus b.v. zag het gevaar in van bepaalde paradoksale uitlatingen die de weg openlieten voor een bedenkelijke staatssoevereiniteit²⁴. Ook bij S. I. Wiselius, een ander belangrijk patriots publicist, die in zijn werken over de staatsinrichting Rousseaus kontraktleer op de voet volgde, ontbrak de kritische noot niet²⁵. Want dit zouden we hier duidelijk willen onderstrepen: deze ultra-patriotten mogen dan de « Citoyen de Genève » heel wat beter gekend hebben dan hun voorgangers, ja ze mogen hem bewonderd hebben en in sommige hun-

(23) Voor de ontwikkeling in Nederland zelf, meer bepaald de aktiviteit der leesgezelschappen, raadplege men o.m. Th. Jorissen, *De Patriotten te Amsterdam in 1794* (A'dam, 1875) en H. T. Colenbrander, *Nederland en de revolutie (Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, I, 's-Gravenhage, 1905)*. Over « Doctrina et Amicitia » lichtte ons in: J. van Lennep, *Feestrede ter viering van het 75-jarig bestaan des Genootschaps Doctrina et Amicitia* (z.pl. of j.). Voor zover we over precieze gegevens beschikken (verklaringen van in okt. 1794 aangehouden klubleden, geciteerd door H. T. Colenbrander, *op. cit.*, p. 393/voetnoot), las en commentarieerde men in de leesgezelschappen spektatoriale en nieuwsbladen, benevens de werken van Paulus (zie volgende noot) en Paine.

(24) De eerste die de Verklaring van de Rechten van de Mens in Nederland introduceerde, was Mirabeau met zijn *Aux Bataves sur le Sathoudérat* (1788). Een overzicht van de talrijke nadien verschenen publikaties over het thema geeft W. J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger* ('s-Gravenhage, 1936). De dissertaties van P. Paulus en H. C. Cras vindt men in *Verhandelingen, raakende den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap*, Dl. XIII (1793); belangrijk daarin, in verband met R., zijn vooral Paulus, p. 48, 54, 56, 78, 90-91 en Cras, p. XIX, XXXIX - XL, 14-26, 83, 111, 143, 25.

(25) We bedoelen S. I. Wiselius, *De staatkundige verlichting der Nederlanderen in een wijsgeerig-historisch tafereel geschets* (1793, 1828²) en *Proeve over de verschillende regeringsvormen, in derzelver betrekking tot het maatschappelijk geluk* (Leiden, 1831; reeds in 1793 geschreven) waarin R. duidelijk geparafraseerd wordt (respektievelijk p. XXIV en Ie Afd.). Over deze felle — maar later tot inkeer gekomen — patriot schreef P. van Limburg Brouwer, *Het leven van Mr. S. I. Wiselius* (Groningen, 1846).

ner opvattingen zelfs door hem beïnvloed zijn, nooit hebben zij zijn extremisme ten volle kunnen goedkeuren. Dezelfde toon van gereserveerdheid klinkt ons trouwens, tussen alle lof door, op uit de progressistische tijdschriftenliteratuur van die tijd²⁶. Dat bovendien ook een extra-politiek element, nl. de zelfs in patriottenogen onaanvaardbare deïstische geest van vele zijner andere werken, dat skepticisme in de hand gewerkt heeft, staat buiten elke twijfel. Het is onze stellige indruk, dat ook in deze jaren de gematigde en klaar omschreven theorieën van een Montesquieu nog steeds meer praktische invloed uitoefenden dan het *Contrat Social*.

Dat blijkt ook later nog, wanneer de patriotten, eens ze, met de hulp der Franse wapenen, de macht in handen hadden gekregen, voor de taak kwamen te staan een nieuwe grondwet te ontwerpen. Want deze jongeren, in tegenstelling tot hun voorgangers, wilden bewust breken met de Unie van Utrecht, waarvan ze het bindend konstitutioneel karakter ontkenden. Wanneer we de toespraken lezen, die van 1796 af in de Nationale Vergadering en meer speciaal in de grondwetskommissie werden gehouden, en vooral dan die van fanatieke extremisten als Van Beyma, Hahn en meer nog Vreede, dan valt het eerder moeilijk de dwingende gedachte aan het *Contrat Social* van zich af te schudden. Dat belet nochtans niet, dat de enige naam die herhaaldelijk en nadrukkelijk geciteerd werd, die van Montesquieu was, want de decentralizatie van het bestuur en de scheiding der machten bleef nu eenmaal een der dringendste praktische problemen, waarmee de nieuwe regeerders gekonfronteerd werden²⁷.

Het spreekt vanzelf dat de tijd ons ontbreekt hier, ook maar oppervlakkig, het ontstaan te schetsen van de democratische konstitutie van Nederland en toch moeten we in enkele lijnen haar relatie vaststellen tot buitenlandse, in casu Franse bronnen. De eerste redakties, waarin de Franse *Déclaration des Droits* enigszins gemilderd en aan de Hollandse mentaliteit aangepast werd — o.m. door beklemtoning van het religieuze element —, ondervonden felle tegenstand van de extremisten, die het kiessysteem te ge-

(26) Zie b.v. de recensies van de patriotse *Vaderlandsche Bibliotheek* naar aanleiding van de twee vertalingen van het *Contrat Social* in Dl. VI, 1e st. (1794), p. 407-416; Dl. VII, 1e st. (1795), p. 639-646; *Nieuwe Vad. Bibl.*, Dl. I, 1e st. (1797), p. 249-250.

(27) Behalve in het Dagverhaal der zittingen zelf, vindt men een uitvoerig relaas der besprekingen in de Nationale Vergadering in C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling* (A'dam, 1799) en C. L. Vitringa, *Gedenkschrift* (Dl. II-IV: *Staatkundige geschiedenis der Bataafsche Republiek*) (Arnhem, 1857-64). Voor de bewuste toespraken van Van Beyma, Hahn en Vreede zie o.m. C. L. Vitringa, *op. cit.*, III, p. 115-116, 335; 175-176; 190-191. Duidelijke invloed van Montesquieu is b.v. aanwijsbaar in de tussenkomsten van H. H. Vitringa (*Idem*, II, p. 106, 133, 137-8, 142, 175; III, p. 101, 313, 317, 329, enz.).

komplieerd en de scheiding der machten te absoluut achten. Deze laatsten gelukten er ten slotte in, door hun staatsgreep van 1798, een einde te stellen aan het eindeloos over en weer gepraat der verschillende partijen en een grondwet te doen goedkeuren die onmiskenbaar de Franse kopieerde: in plaats van het federalistisch statuut werd met klem de één- en ondeelbaarheid van de republiek geproklameerd, alle burgers, ongeacht hun stand of geloof, werd een aandeel in het bestuur gewaarborgd en alle bestaande erfelijke gezagsrechten werden afgeschaft. In zover men Rousseaus invloed aanvaardt op de Franse *Déclaration des Droits*, kan men ook deze eerste Nederlandse konstitutie in haar formulering — zij het dan gedeeltelijk en onrechtstreeks — op hem terugvoeren²⁸.

Het jakobijnse bewind was echter van korte duur in Holland. Enkele maanden later werden de radikalen opnieuw uitgeschakeld en de tweede omwenteling betekende in de grond een terugkeer tot de gematigdheid van weleer. De tweede konstitutie van 1801 was inderdaad al heel wat konservatiever: de Uitvoerende Macht werd versterkt ten koste van de Wetgevende en het gewestelijk zelfbestuur ten dele hersteld. In de jaren daarop maakte Nederland dan in feite de evolutie door, die zich ook in Frankrijk voltrokken had, waar Bonaparte de democratie der Revolutie, waarvan hij de verwezenlijkingen in zekere zin bevestigde, geleidelijk in een autoritair regime had omgevormd. De Nederlandse grondwet van 1805 sanktioneerde het éénhoofdig bestuur van Raadpensionaris Schimmelpenninck en waarborgde nog slechts onvoldoende de volksinvloed op het wetgevend lichaam.

Het principe van het maatschappelijk verdrag en de oppermacht van het volk, dat reeds in 1805 op de achtergrond was geschoven, verdween geheel in de konstitutie van het Koninkrijk Holland van 1806. Weinig bleef er aldus over van wat eens het ideaal van de patriotten geweest was, weinig ook van de beginselen die Rousseaus *Contrat Social* eens zulke sensationele aktualiteit verleend hadden²⁹. Die aktualiteit bleek inderdaad wel fel

(28) Voor de tekst en de geschiedenis van de Nederlandse grondwetten verwijzen we naar Van Hasselt, De Hartog en Kranenburg, *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten* (A'dam, 1923) en de handboeken van staatsrecht I. H. Gosses - N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, 1947³), R. Kranenburg, *Het Nederlandsch staatsrecht* (Haarlem, 1951⁷). De wordingsgeschiedenis van de konstitutie van 1798 kunnen we gedetailleerd volgen in W. J. Goslinga, *op. cit.*, en vooral H. T. Colenbrander, *Gedenksukken*, II. Sommige auteurs, zoals R. Kranenburg (*op. cit.*, p. 48, 493), aanvaarden uitgesproken invloed van R. hierop (« De formulering is goeddeels ontleend aan de theorie van Rousseau en de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* »).

(29) De voorstellen tot grondwetsherziening uit 1799 en volgende jaren brach-

verbleekt in de eerste jaren der 19de eeuw. De bloedige excessen van de Revolutie, alsmede de diktatoriale machtswellust van haar erfgenaam — in casu Napoleon — hadden bovendien vele Nederlanders en ook patriotten de ogen geopend. Men voelde dat een deel der schuld hieraan op de filozof van Genève rustte en verschillende verzen uit die dagen — niet enkel van de aarts-konservatief Bilderdijk, maar ook van een verlicht poëet als Helmers — stuurden hem bittere verwijten toe³⁰.

Toch mag noch de inlijving bij Frankrijk in 1806, noch het daarop volgend verlicht despotisme van Koning Willem I ons doen vergeten, dat het beleid dat in het begin der voorgaande eeuw Nederland zijn uitzicht van moderne staat gaf, in wezen liberaal was en steeds iets van die geest van de grote Revolutie heeft weten te bewaren, zonder welke de hedendaagse parlementaire democratie onverklaarbaar zou zijn. Is het toeval dat ook Willem I zich omringde met lieden van vooruitstrevende gezindheid, zoals de oud-patriot C. F. van Maanen³¹ en de Oranje-politici G. K. van Hogendorp en A.F.J.A. van der Duyn, mensen waarvan we weten dat ze Rousseau kenden en zelfs bewonderd hadden?

We willen trouwens eindigen met nog even te wijzen op het merkwaardige feit van deze Rousseauïstische inslag bij sommige vooraanstaanden uit het Oranjekamp. Dat we ook bij hen vooruitstrevende geesten en zelfs overtuigde vrienden van de Zwitserse filozof konden vinden, hadden ons in vroeger jaren reeds de Bentincks en de Fagels geleerd³². Wat nu Van Hogendorp betreft,

ten tevens opnieuw een duidelijke belangstelling voor de Amerikaanse konstitutie (vgl. Colenbrander, *Gedenkstukken*, III, 2, p. 554, 646). Voor de konstitutie van 1801 zie Gosses-Japikse, *op. cit.*, p. 741 en Kranenburg, *op. cit.*, p. 49; voor die van 1805, behalve deze beide werken, ook J. De Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland*, p. 308 vlg.

(30) Zie b.v. Bilderdijks gedicht *Aan J. J. Rousseau van 1823* (*Dichtwerken*, Haarlem, 1856-59, XIII, p. 390) (vgl. ook XIII, p. 360 en XIV, p. 55). Karakteristiek is wel het vers dat de ontgoochelde Helmers in 1803 « ex tempore » schreef onder het borstbeeld van R. te Montmorency (*Gedichten*, A'dam, 1810², II, p. 218):

« Welsprekend dweeper! ja, mijn hart slaat met meer vuur
« Bij 't zien van 't oord, door u tot uw verblijf verkoren;
« Hier waan ik Heloise, en daar Sint Preux te hooren!
« En dubbel voelt mijn hart al 't Schoone der Natuur:
« Maar hadt ge al 't wee voorzien, hier in uw' naam bedreven,
« 't Maatschappelijk Verdrag waar' nooit door u geschreven. »

(31) Over deze minister van justitie van Koning Willem zie M. E. Kluit, *C. F. van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid* (Groningen-Djakarta, 1953) (blijken van R.s invloed op p. 20-21, 47).

(32) Willem (1704-74) en Charles-John Bentinck (1708-79), leiders der prinsgezinden, werkzaam in allerlei regerings- en diplomatieke functies onder Willem IV, waren hevige bewonderaars van R., waarvan ze vooral *Emile* waardeerden; van invloed van zijn politieke ideeën echter valt niets te merken. Ze verdedigden R. tijdens de vervolging van zijn werk en boden hem — langs de uitgever Rey om — een toevluchtsoord aan, toen hij uit Frankrijk de wijk moest nemen. Over hun verhouding tot R. handelde M. Pacquot, *Voltaire, Rousseau et les Bentinck* (*Revue de*

deze telg uit een beroemd prinsgezind geslacht had in Duitsland een uitgesproken verlichte opvoeding genoten, in Rousseau was hij grondig belezen en de Amerikaanse democratie had hij ter plaatse bestudeerd. En ook al meende hij later, wanneer hij zelf in de politieke strijd stond, de democratische beginselen als praktisch onuitvoerbaar te moeten verwerpen, toch is het duidelijk dat de liberale geest waarvan zijn eerste politieke vorming doordrenkt was geweest, hem ook later is blijven beïnvloeden, wanneer hij in zijn *Verklaring aan het Staatsbewind* een konstitutie voor het koninkrijk ontwierp³³. Van Van der Duyn van Maasdam anderzijds, die samen met Van Hogendorp het herstel van Oranje had voorbereid, mét hem in de nieuwe grondwetskommissie zetelde en daarin de progressistische vleugel vertegenwoordigde, is een der formeelste getuigenissen afkomstig van beïnvloeding door Rousseau waarover we in de hele Nederlandse literatuur beschikken³⁴! De liberalistische strekking die de nieuwe monarchie, ondanks Willems absolutistische neigingen, bleef kenmerken, is dan ook in belangrijke mate aan deze beide politici toe te schrijven.

Besluiten we. Rousseaus politieke leer is eerst na de Revolutie in Nederland doorgedrongen. Rechtstreekse invloed van het *Contrat Social* op de tweede generatie der patriotten en vooral op de jakobijnen onder hen, benevens op enkele afzonderlijke orangistische staatslieden valt niet te loochenen. Het is wellicht niet overdreven ook in de terminologie van de eerste konstitutie van 1797 — zij het dan indirekt — zijn inspiratie te aanvaarden. Maar verdere veralgemenende konklusies zouden onverantwoord zijn. Nederlands staatsinrichting moge dan een erfenis zijn van het democratisch liberalisme dat op het einde der 18de en in het begin

Litt. Comp., t. 6, 1926). De Fagels, van vader op zoon griffiers bij de Staten-Generaal, zijn een ander voorbeeld van de verlichte geest heersend in sommige oranjegezinde intellektuele milieus; de zoon François F. (1740-73) is een der weinige Hollanders die R., tijdens een studiereis door Europa, bezocht (Th. Dufour, *Correspondance générale de J. J. Rousseau*, VII, n° 1304, 1352, 1354).

(33) Over Van Hogendorps (1762-1834) vormingsperiode raadplege men R. Fruin, *De jongelingsjaren van G. K. van Hogendorp* (in: *Verspreide Geschriften*, V, 's-Gravenhage, 1902); L. G. J. Verberne, *Gijsbert Karel's leerjaren* (A'dam, 1931) en natuurlijk zijn eigen *Brieven en Gedenkschriften* ('s-Gravenhage, 1866-1903, 7 dln), welke laatste ook voor zijn latere politieke denkbeelden van groot belang zijn. De relatie Van Hogendorp-R. wordt uitvoerig behandeld bij Verberne, *op. cit.*, p. 161-165. We vernemen in zijn geschriften eigenlijk slechts echo's van *Discours*, *Emile* en *Confessions*. L. G. Verberne schreef ook over *G. K. van Hogendorp en zijn Verklaring aan het Staatsbewind* (*Bijdr. voor de Gesch. der Nederl.*, Dl. V/ 1, 1950).

(34) Van der Duyn (1771-1848) getuigde dat van al de boeken die het grondigst zijn denken beïnvloedden « les premiers de toutes manières, sont les ouvrages de Jean-Jacques Rousseau » (C.F. Sirtema de Grovestins, *Notice et souvenirs biographiques du Comte van der Duyn de Maasdam et du Baron de Capellen*, St. Germain-en-Laye, 1852, p. 383).

der 19de eeuw geboren werd en waarin Rousseau ongetwijfeld zijn aandeel heeft gehad, een feit blijft het — en ten slotte telt dit alleen in dit verband — dat zijn grondwet in haar opeenvolgende versies een zo eigen karakter heeft gekregen, weerslag van typisch nationale omstandigheden en noden, dat niet alleen de Franse en zeker de Rousseauïstische inslag er totaal uit verdwenen is, maar dat we zelfs nog moeilijk van enige konkrete buitenlandse invloed kunnen gewagen. Indien we aan de hand van dit onderzoek nog eens duidelijk hebben kunnen aantonen, dat slechts nuchtere feitenkennis, gerugsteund door een verstandig kritische instelling, de kulturhistoricus en vooral de komparatist vermag te behoeden voor gevaarlijke overdrijvingen, dan heeft dit referaat ook zijn « didaktische » bedoeling niet gemist.

maart 1958.